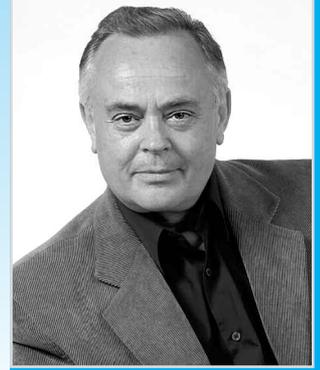

Олександр Костенко,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу Інституту держави і права
ім.В.М.Корецького НАН України

Соціальна культура громадян – найкращий антикризовий засіб

Сьогодні Україна знаходиться у стані, за якого активізуються та урізноманітнюються загрози її нормальному існуванню. Глобальна економічна криза є лише однією з цих загроз, що має визначитися як загроза національній безпеці. Це зумовлює необхідність модернізації власне концепції національної безпеки, зокрема формування дійсних уявлень про сучасні кризові загрози національній безпеці та адекватних цим уявленням заходів протидії зазначеним загрозам. Якщо ці уявлення не будуть адекватними, то й дії із забезпечення соціального прогресу, що є основою національної безпеки, виявляться неефективними.

Існує достатньо підстав вважати, що нинішня концепція національної безпеки України не враховує сучасні виклики і кризові фактори. Основна вада її полягає у недооцінці кризових загроз ідеологічного, політичного, економічного, правового, морального, релігійного, інформаційного та іншого характеру, що породжуються людським фактором. Саме тому, на нашу думку, антикризова концепція має бути реформована на основі визнання визначальної ролі у забезпеченні національної безпеки України соціальних чинників, підґрунтям яких є воля і свідомість людей. Решта чинників діють у механізмі забезпечення національної безпеки залежно від стану людської волі та свідомості. Його утворює феномен, який називається соціальною, тобто політичною, економічною, правовою, моральною культурою людей. Саме ця соціальна культура людей є основою соціального прогресу будь-якого народу, а значить, і основним антикризовим чинником.

На наш погляд, існує безпосередній закономірний зв'язок між рівнем соціальної культури громадян та станом їхнього життя. Отже, життя людей можна змінити на краще лише шляхом розвитку їхньої соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури! Саме неналежною соціальною культурою громадян зумовлено те, що в Україні сьогодні демократія має форму псевдодемократії, підприємництво – псевдопідприємництва, право – псевдоправо, мораль – псевдомораль тощо. Лише зі зміною соціальної культури українського народу в нашій країні може розпочатися соціальний прогрес, здатний вивести її з теперішньої кризи.

Отже, можна говорити про те, що безпека громадян, у тому числі національна безпека, також визначається соціальною культурою людей. Від неї залежить вектор дії всіх інших засобів забезпечення національної безпеки. З огляду на це джерелом соціального прогресу і заснованою на ньому національній безпеці слід визнати

громадянське суспільство, яке втілює у собі прогресивну соціальну культуру громадян. Виходячи з цього і повинна формуватися та впроваджуватися сучасна концепція соціального прогресу в Україні.

А якщо це так, то головним важелем докладання зусиль для наукового забезпечення соціального прогресу, що має вивести Україну з кризи, є прогрес громадянського суспільства, а саме – розвиток соціальної, тобто ідеологічної, політичної, економічної, правової, моральної, релігійної та іншої культури громадян. Для цього в сучасних умовах необхідним є пріоритетний розвиток соціальних (у тому числі гуманітарних) наук відносно несціальних, тобто так званих природничих наук. Жодні досягнення природничих (у тому числі технічних) наук не здатні забезпечити соціальний прогрес, якщо свою визначальну роль не виконують соціальні (у тому числі гуманітарні) науки, які формують соціальну культуру громадян.

Іншими словами, навіть найкращі у світі інструменти безпеки (ті, що засновані на останніх досягненнях фізичних і біологічних наук та технологій) не можуть самі по собі забезпечити національну безпеку у країні, якщо її громадяни не мають розвинутої соціальної культури, відповідно до якої ці інструменти вони повинні приводити у дію, тобто застосовувати. Понад те, деякі інструменти безпеки здатні також виступити чинником загрози національній безпеці, якщо ними користуватимуться громадяни, які не мають належної соціальної культури. (Тут доречно згадати відому метафору про дикуна з атомною бомбою у руках.) Тому саме народ, що має відповідний рівень соціальної культури, є основним антикризовим чинником – гарантом національної безпеки. Соціальна культура громадян – наймогутніша зброя для забезпечення національної безпеки. А озброїти нею суспільство можна лише з допомогою соціальних (у тому числі гуманітарних) наук. На підтвердження такого підходу варто звернутися до тези відомого французького соціолога Е. Дюркгейма. Стверджуючи, що в сучасному світі не визнається жодний володар, крім громадської думки, він писав: «Щоб цей володар не став нерозумним деспотом, слід його просвітяти, а як це зробити, якщо не з допомогою науки?» [1].

Про необхідність підвищення ролі соціальних наук у забезпеченні національної безпеки свідчить і те, що навіть у доктрині сучасної стратегічної розвідки дедалі більше перевага визнається за соціальними науками. Наприклад, відомий теоретик розвідки Джордж Петті зазначав: «Як війна, так і мир за природою своєю «всезагальні», і це вимагає від розвідки надзвичайного роз-

ширення форм та методів своєї роботи, у тому числі використання усіх останніх досягнень соціальних наук» [2].

Якщо подібним чином ставиться питання у стратегічній розвідці, то тим паче воно має так ставитися в інших сферах національної безпеки, де визначальна роль соціальних (у тому числі гуманітарних) чинників є ще очевиднішою. Сьогодні, приміром, уже багатьма визнається визначальна роль цих чинників у механізмі сучасних антропогенних катастроф, зокрема Чорнобильської. Це саме стосується і механізму різноманітних соціальних катаклізмів та міжнародних конфліктів.

Немає сумнівів у тому, що нинішня економічна криза, що глобальним чином уразила всі країни, теж спричинена глобальною кризою соціальної (ідеологічної, політичної, економічної, правової, моральної, релігійної та іншої) культури, що охопила світову спільноту. Економічна поведінка людей останнім часом є порушенням природних законів економічного життя, на необхідність дотримання яких вказував ще батько політичної економії Адам Сміт. Уражені економічними ілюзіями і свавіллям, люди стали на шлях нехтування об'єктивних законів, що і призвело до економічної кризи.

До цього висновку підводить і аналіз «керівної ідеї» видатного американського підприємця Генрі Форда. У своїй книзі «Моє життя, мої досягнення», наполягаючи на існуванні певного кодексу природних законів економічного життя людей, він писав: «Я твердо переконаний, що цей кодекс повністю природний, і мені хотілося довести це з такою непохитністю, яка б привела в результаті до визнання наших ідей не як нових, а як природного кодексу» [3]. Один із цих «природних» законів він формулює таким чином: «Абсолютно природним є працювати, усвідомлюючи, що щастя і благополуччя досягаються лише чесною працею. Людські нещастя значною мірою є наслідком спроби збачити з цього природного шляху» [4].

Для пояснення сутності сучасної соціальної кризи в Україні як наслідку порушення «природних» законів економіки можна також навести таку думку Г. Форда: «Як тільки народ стає додатком до уряду, вступає в силу закон відплати, бо таке співвідношення є неприродним, аморальним і протилюдським. Без ділової активності та без уряду обійтись не можна. І те й інше, відіграючи службову роль, так само необхідні, як вода і хліб; але, починаючи владарювати, вони йдуть урозріз із природним укладом» [5]. Цей видатний підприємець також проникливо помітив, що економічна поведінка, яка відповідає природним законам економіки, може забезпечуватися лише завдяки формуванню економічної культури людей шляхом просвітництва. Він пише: «Але роботодавці та робітники далеко не завжди мислять послідовно; звичку чинити короткозоро важко зламати. Що можна зробити? Нічого. Закони і приписи не допоможуть, лише просвітництво і розуміння власних інтересів можуть привести до мети» [6]. Таким чином, спираючись на авторитет видатного підприємця Г. Форда, який керувався у своїх економічних поглядах «природним принципом», можна ще раз підтвердити думку про те, що без модернізації соціальної (включаючи економічну) культури людей, яка здатна вивести людство на шлях соціального прогресу, сучасна криза не може бути подолана. Досвід такої трансформації людство вже мало у вигляді Просвітництва XVII–XVIII століть. Тепер настав час для так званого Нового Просвітництва, яке дасть змогу вивести світ із глобальної кризи XXI століття.

Соціальний прогрес в Україні, що забезпечить їй національну безпеку, теж може відбутися лише завдяки залученню наших громадян у контекст Нового Просвітництва, яке має стати глобальним процесом. Натомість сподівання на те, що самочинно з'явиться звідкись чудодійна «політична воля» і наведе в Україні лад є шкідливою ілюзією. Прогресивна «політична воля» може виникнути лише під впливом громадян, що мають належну соціальну культуру, сформовану Новим Просвітництвом. Це – політична закономірність.

Таким чином, можна стверджувати, що просвітництво – вище політики, а просвітители – вище політиків. Тому для соціального (в тому числі політичного, економічного, правового, морального) прогресу в Україні найбільше можуть зробити просвітители, а не політики. Саме просвітители, що утворюють справжню еліту суспільства, формуючи соціальну культуру громадян, здатні вивести суспільство на шлях соціального прогресу. Нинішня українська псевдоеліта – це найбільша загроза для України.

У сучасних умовах видатна просвітницька місія належить також університетам. Тому актуальною стає така теза: «Долю народів визначають університети, а не партії, уряди чи парламенти!»

Без просвітництва, спрямованого на підвищення рівня соціальної культури, громадяни уражаються комплексом сваволі та ілюзій, що є коренем усіх антропогенних (тобто похідних від людини) загроз національній безпеці.

Концентрованою формою антропогенних загроз національній безпеці є злочинність. Кримінальний кодекс будь-якої сучасної країни визначає ці загрози як злочини. В Україні злочинність (зокрема корупційна) створила умови для набуття національною безпекою стану кризи, стала основною перешкодою, що не дозволяє нашій країні рухатися шляхом соціального прогресу. Така злочинність має особливу форму – вона перетворилася на кризогенний чинник, що здатний зводити нанівець будь-які реформи в Україні. Сьогодні це проблема № 1 для національної безпеки нашої країни: лише той, хто зможе її вирішити, застосувавши досягнення соціальних наук, виведе українське суспільство на шлях прогресу. Так, як зробив, наприклад, Франклін Делано Рузвельт, забезпечивши вихід США із стану Великої депресії в минулому столітті. До речі, Наполеон також спирався на досягнення соціальних наук, здійснюючи прогресивні реформи у Франції.

В Україні ж дотепер не проведено жодної вдалої реформи. Одна з причин невдач – нехтування досягненнями соціальних наук при побудові та впровадженні будь-яких перетворень. І надто – інколи концепції реформ є навіть антинауковими (як приклад – концепція адміністративно-територіальної реформи в Україні, запропонована Р. Безсмертним, а також численні концепції, програми, законопроекти, спрямовані на подолання корупції, економічної злочинності та псевдопідприємництва в Україні). А це не сприяє забезпеченню національної безпеки.

Однак, якщо українські реформатори захочуть скористатися з досягнень соціальних наук, то чи будуть здатні ці науки забезпечити прогресивні реформи в нашій країні? Сьогодні соціальні науки в Україні, будучи знехтуваними, поки що не готові виконати цю місію. Вони ще не досягли відповідного рівня розвитку й остаточно не звільнилися від «комплексу» волюнтаризму й

утопізму, який сформувався під впливом комуністичної ідеології.

Отже, соціальні науки потребують «переформатування» на нових методологічних засадах, аби цілковито позбутися зазначеного комплексу. Таке «переформатування» може бути здійснено на основі методологічного принципу соціального натуралізму, який є єдиним засобом подолання «комплексу» соціального волюнтаризму і утопізму – джерела всіх соціальних криз. Цей принцип полягає у позитивній відповіді на світоглядну проблему № 1: «Чи є соціальне природним?» Лише в такому разі соціальні науки в Україні можуть стати основою Нового Просвітництва, яке забезпечуватиме соціальний прогрес нашого суспільства, що є підґрунтям національної безпеки. Спроби такого «переформатування» соціальних наук на основі методологічного принципу соціального натуралізму вже здійснювалися нами [7].

На нашу думку, нині є достатньо підстав констатувати наявність ознак кризи соціальних наук, яка повинна призвести до своєрідної «наукової революції». Зокрема, можна вже сьогодні передбачити, що революційні зміни в методології соціальних наук на основі принципу соціального натуралізму матимуть наслідком конвергенцію соціальних і несоціальних («природничих») наук (у дусі ідей В. І. Вернадського). Подібне «оздоровлення» соціальних наук зробить їх ефективним засобом забезпечення соціального прогресу, що є основою національної безпеки.

За методологічним принципом соціального натуралізму має формуватися нова, «натуралістична» соціальна культура громадян, складовими якої стануть такі соціальні (і гуманітарні) науки, як «натуралістична» філософія, «натуралістична» соціологія, «натуралістична» політологія, «натуралістична» економічна наука, «натуралістична» юриспруденція, «натуралістична» психологія, «натуралістична» педагогіка та ін. Основна ідея «натуралістичної» соціальної культури людини полягає у визнанні того факту, що соціальний прогрес відбувається шляхом пристосування волі та свідомості людей до законів Матері-Природи, а не шляхом ігнорування чи навіть порушення природних законів, які діють у сфері політики, економіки, права, моралі, що збурює різноманітні соціальні кризи.

Соціальна культура людей, відповідно до принципу соціального натуралізму, – це міра узгодження волі та свідомості людей із природними законами суспільного життя. Будучи ж неузгодженими з цими законами, воля набуває стану сваволі, а свідомість – стану ілюзій. Саме в такому стані воля і свідомість людей є джерелом усіляких соціальних криз – політичних, економічних, правових, моральних та ін. Наприклад, цей «комплекс» сваволі та ілюзій проявляється у економічній поведінці людей, яка порушує природні закони економічного життя, на існування яких вказували, як зазначалося вище, вчений Адам Сміт та підприємець Генрі Форд. За ідеологією соціального натуралізму, саме протиприродна економічна поведінка людей, яка є проявом економічного безкультур'я, тобто економічної сваволі та економічних ілюзій, призвела до економічної кризи в Україні.

Нинішню кризу можна пояснити й тим, що в Україні досі не сформувалася «критична маса» справжніх підприємців, воля і свідомість яких узгоджена з природними законами економічного життя. Тому поки що в нашій країні превалює псевдопідприємництво, яке потурає як природні, так і юридичні закони економічної

діяльності. Неодмінним атрибутом такої протиприродної економіки, заснованої на псевдопідприємстві, є наявність потужного сектору «тіньової» економіки, а також надзвичайне поширення економічної злочинності, у тому числі корупції, рейдерства, шахрайства, фальсифікації товарів, незаконної торгівлі, контрабанди, ухилення від сплати податків, заборонених видів господарської діяльності, фіктивного бізнесу, обману покупців та замовників, недобросовісної конкуренції, корисливих убивств на замовлення, лобіювання економічного законодавства, яке суперечить суспільним інтересам, реалізації недоброякісної продукції, експлуатації людини людиною, злочинів проти довкілля і безпеки виробництва тощо. Відтак в Україні створюється феномен кримінальної експлуатації одних осіб іншими. Згідно з принципом соціального натуралізму, економічна поведінка людей, не заснована на природних законах економіки, не може не бути кримінальною. Проте, як свідчить кримінологічна наука, протидія економічній злочинності, що є проявом комплексу сваволі та ілюзій, одними лише кримінальними покараннями є волюнтаризмом і утопізмом. Вони будуть ефективними лише у поєднанні з формуванням соціальної культури громадян, зокрема економічної культури підприємців.

Українські громадяни марно сподіваються на те, що політичні партії, президенти, уряди чи парламенти можуть забезпечити процвітання народу (і зокрема економічне благополуччя) якимось іншим чином, без розвитку економічної культури суспільства. Для того щоб зрозуміти, наприклад, чому у Швеції живуть набагато краще, ніж в Україні, треба порівняти економічну культуру пересічного шведа і пересічного українця, застосовуючи при цьому закон про те, що рівень економічної культури людей визначає їх економічне життя. В Україні народ житиме як у Швеції тоді, коли його економічна культура підніметься до рівня економічної культури шведів.

Важливе значення для формування економічної культури у суспільстві має правильне розв'язання проблеми поділу людей на бідних і багатих. Цю проблему, застосовуючи принцип соціального натуралізму, можна сформулювати так: «Поділ людей на бідних і багатих – це природно чи протиприродно?» Слідуючи логіці цього ж самого принципу, розв'язання зазначеної проблеми бачиться таким чином. Якщо подібний поділ є результатом економічної поведінки людей, яка відповідає природним законам економічного життя, зокрема закону економічної конкуренції, то він є природним. Якщо ж цей поділ є наслідком порушення зазначених законів, то тоді він – протиприродний. Сьогодні в Україні диференціація людей за їх статками спричинена економічною поведінкою, що є проявом сваволі та ілюзій, а значить, порушує природні закони економіки і чинне законодавство України, яке має віддзеркалювати зазначені природні закони економіки. Цей протиприродний поділ є одним із чинників, що породжують економічну кризу в Україні. Для соціального прогресу треба забезпечити природний поділ людей на бідних і багатих, а зробити це можливо шляхом формування належної економічної культури громадян, що беруть участь в економічному житті суспільства.

У механізмі забезпечення соціального прогресу, згідно з ідеєю соціального натуралізму, важливу роль відіграє також поділ суспільства на еліту і масу. При цьому слід відрізнити справжню еліту від псевдоеліти.

Справжня еліта – це люди, які мають передову соціальну (політичну, економічну, правову, моральну) культуру й спроможні вести за собою масу шляхом соціального прогресу. Поділ суспільства на еліту і масу є цілком природним, тобто відповідає законам соціальної природи. І навпаки, протиприродним є такий стан суспільства, за якого цей поділ відсутній. Якщо в суспільстві немає справжньої еліти, то її місце займає псевдоеліта. Вона і стає гальмом на шляху до соціального прогресу, затримуючи розвиток соціальної культури громадян.

Псевдоеліта спотворює усі соціальні цінності: уявлення про справедливість і людські чесноти, без чого соціальний прогрес є неможливим. У суспільстві під впливом псевдоеліти формується хибне розуміння політичної, економічної, правової та моральної свободи як всюдозволеності, тобто свободи сваволі. Свобода людини, яка не має соціальної культури, стає сваволею, яка й набула сьогодні надзвичайного поширення в суспільстві, дискредитуючи ідею лібералізму. Принцип соціального натуралізму дозволяє відрізнити справжній лібералізм від псевдолібералізму, бо вказує на те, що природні закони суспільного життя людей є для них джерелом не лише природних прав, а й природних обов'язків. Ігнорування останніх і є сутністю псевдолібералізму, який виправдовує сваволу, представляючи її як свободу. Таким чином роль держави зводиться до того, щоб бути інструментом для зловживань свободою, а не інструментом для забезпечення природних обов'язків людей. Саме це ми і маємо сьогодні в Україні. Справжній лібералізм, згідно з принципом соціального натуралізму, полягає у тому, що природні закони суспільного життя породжують не лише природні права людини, а й природні обов'язки, для забезпечення виконання яких створюється держава. Якщо вона діє у цих межах, то тоді ідея лібералізму реалізується в політиці, економіці, праві, моралі. Саме так має вирішуватися проблема свободи заради соціального прогресу. І знову напрошується висновок про те, що забезпечення справжньої свободи в суспільстві можливе лише через формування соціальної культури громадян, яка створює у них імунітет проти ураження їх сваволею (що виправдовується псевдолібералізмом).

Для активізації потенціалу соціальних наук у забезпеченні антикризового соціального прогресу слід застосувати всі доступні, апробовані у світовій практиці засо-

би формування прогресивної соціальної культури громадян. Зокрема: запровадити заходи, спрямовані на підвищення ролі держави у формуванні соціальної культури громадян в Україні з допомогою еліти; організувати всеукраїнські дискусії з нагальних для нашої країни суспільних проблем, які сприяли б формуванню у громадян соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури; пропагувати й популяризувати з допомогою еліти досягнення соціальних наук, необхідні для розвитку соціальної культури громадян; запровадити навчальні предмети з формування передової соціальної (зокрема політичної, економічної, правової, моральної) культури особистості у школі; реформувати університети для підвищення їхньої ролі у формуванні соціальної культури громадян; на конкурсній основі з еліти, озброєної передовою соціальною культурою, створити творчі колективи експертів для розв'язання актуальних проблем суспільного життя, які мають значення для соціального прогресу і національної безпеки, тощо.

Отже, для виходу із кризи України сьогодні потрібна заснована на досягненнях соціальних наук культурна «революція» у світогляді громадян (здійснювана справжньою елітою, у тому числі через університети), яка стане «двигуном» соціального прогресу в країні.

1. Дюркгейм Э. Социология. – М., 1995. – С. 197.
2. Цит. за кн.: Федько В. Философия специальных служб. Собрание афоризмов, высказываний и выдержек из оперативных документов. – К.: Издательский дом «Княгиня Ольга», 2006. – С. 357.
3. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. – К.: Грайлик, 1993. – С. 11.
4. Там само.
5. Там само. – С. 13.
6. Там само. – С. 106.
7. Див. про це, зокрема: Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.; Костенко О. М. Проблема № 1 сучасної цивілізації (в українському контексті). – Черкаси: СУЕМ, 2008. – 112 с.; Костенко О. М. Як вийти на шлях соціального прогресу (10 тез до дискусії щодо антикризової реформи соціальних наук) // Вісник національної академії наук України. – 2009. – № 1. – С. 68–76.

ІНТЕРНЕТ-ХОЛДІНГ ІНСТИТУТУ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

55 веб-ресурсів

www.SOSKIN.info